

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКАЯ СЕМАНТИКА И ЯЗЫКОВАЯ ИГРА

УДК 811.162.5:374

FRAZEOLOGICKÉ PO/VEDOMIE AKO PREDPOKLAD

APERCEPCIE JAZYKOVEJ HRY

Baláková Dana

Filozofická fakulta Katolíckej univerzity v Ružomberku,

Ružomberok, Slovenská republika

Príspevok sa zaoberá problematikou reflexívnej interpretačnej kompetencie percipientov poetických textov (respondenti-vysokoškolskí študenti), úrovňou/mierou ich frazeologickej kompetencie na osi frazeologické povedomie – frazeologické vedomie, t. j. schopnosťou identifikovať frazému v jej modifikovanej podobe – identifikovať jej korektnú uzuálnu podobu.

Ключові слова: reflexívna interpretačná kompetencia, frazeologická kompetencia, frazeologické povedomie, frazeologické vedomie.

Vnímať jazykový znak ako kultúrnu jednotku umožňuje lingvistovi sledovať ho z viacerých perspektív: ako jeden z konštituentov kultúry, ako amplifikačný multiplikátor (prejavom jeho pôsobenia je aj intertextualita) či multiplikátor evolučný, ktorý v rámci medzigeneračnej komunikácie v sústave konvencionalizácií funguje ako médium kohézie a tradície, ako základ kolektívu s vlastnou identitou, kultúrnou pamäťou [3, s. 142–143]. Frazémy a parémie, sprostredkujúce relevantné obsahy, ktoré fundujú kolektívnu identitu, sú jazykovým obrazom sveta v jeho kontinuite s celým komplexom meritórnych cezgeneračných skúseností, s autenticitou snahy o reflex sveta inter/exteriorizujúceho v jeho ambivalentnosti, sú teda súčasťou kultúrnej pamäti. Frazeológia sa považuje za príznakovú, mikovsky povedané, „obraznú alternatívu reči“, ktorá napriek svojej dispozičnosti má punc pôvodnej výpovedno-vyjadrovacej „šťavnatosti“ situácie [5, s. 101]. Jej funkčnú silu umocňuje diferencovaný kontext, preto je nevyčerpatelným zdrojom intencionálnych mnohodimenzionálnych inovácií, za výrazný impulz ktorých sa považuje pragmatika a lingvokreatívne myslenie [8, s. 250].

Semiotická podstata frazémy (ďalej aj FJ), jednotky, ktorá je „presvedčivou ukázkou neopakovateľnej, elegantnej hry na ekvivalenciu (reflexnej a nonreflexnej) symetrie a asymetrie medzi formou a obsahom“ [6, s. 124], umožňuje uplatnenie FJ v rozličných typoch komunikátov. Eklatantné intencionálne zhodnocovanie obraznosti a expresívnosti, intertextuálna textotvorná stratégia je spätá najmä s poetickými textami. V nich – ako to demonštruje J. Šrank [9, s. 72–73] v súvislosti so zhodnocovaním frazém v tvorbe Š. Moravčíka – je schopnosť frazém vstupovať do jedinečných kontextov autormi viacdimenzionálne využívaná: od implementovania frazém v pôvodnom zmysle i funkcii – cez aktualizácie na báze prekrytia frazémy s novým kontextom, na základe čoho sa

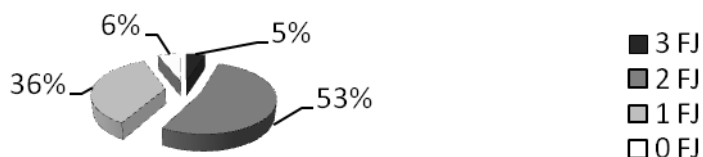
vnáša jedinečný zmysel do frazémy (metaforizácia frazém), či naopak, vnášanie frazeologického významu do básnického obrazu (frazeologizované metafory) – až po rôzne prípady frazeologického mystifikovania. Výsledkom je komplexný obraz, vzniknutý vďaka schopnosti kontextu excitovať konotačný potenciál frazémy.

Je zrejmé, že poetické texty sú percepčne náročné aj pre špecifickú vzorku (vysokoškolskí-slovakisti) respondentov, ako to dokladuje torzovitý príklad interpretácie úryvku básne, publikovaný v našej monografii [1, s. 244–245]. V rámci tohto príspevku teda zostaneme pri identických probandoch, odborne vyprofilovaných či profilujúcich sa vysokoškolákoch (FF Univerzity Komenského v Bratislave, FF Katolíckej univerzity v Ružomberku), kvantitatívne vymedzených vyšším počtom (160 oproti predchádzajúcim 143), interpretačnú kompetenciu ktorých sme posudzovali na materiáli rozsiahlejším (šesť úryvkov textov – predtým jeden). Študenti-slovakisti analyzovali úryvky poetických textov slovenského básnika Milana Rúfusa. Uvádzame ich v takej podobe, ako im boli v dotazníku predložené: v rovnakom poradí aj s odkazom na autora, zbierku a báseň.

Text č. 1: Zle je s tebou Laktibrada! / Už ťa máme v hrsti. / Pricvikla ti bradu klada / a s ňou dlhé prsty. (M. R.: Lupienky z jabloní; Ako Laktibrada prišiel o bradu)

V prvom úryvku sa v texte explicitne uplatnili tri FJ, a to *Je zle s niekým; mať niekoho v hrsti; mať dlhé (lepkavé) prsty*, a implicitne FJ *klepnúť niekoho (niekomu) po prstoch (cez prsty)*.¹ Ako z grafu č. 1 vyplýva, štyri frazémy v texte neidentifikoval nikto z respondentov. Maximum predstavovali tri FJ (5 %), napriek tomu, že sa v kombinácii odpovedí objavila aj implicitne využitá frazéma *klepnúť niekoho (niekomu) po prstoch (cez prsty)*. Celkovo túto alúziu však postrehlo len mizivé percento študentov (cca 3 %). Väčšinou (53 %) sa pozornosť recipientov koncentrovala na dve jednotky – v absolútnej prevahe na FJ *mať niekoho v hrsti; mať dlhé (lepkavé) prsty*. V prípade, že respondenti identifikovali len jednu FJ, išlo takmer vždy o FJ realizovanú v neaktualizovanej úplnej podobe, t. j. FJ *mať niekoho v hrsti*.

Graf č. 1: úspešnosť (%) respondentov podľa počtu identifikovaných FJ

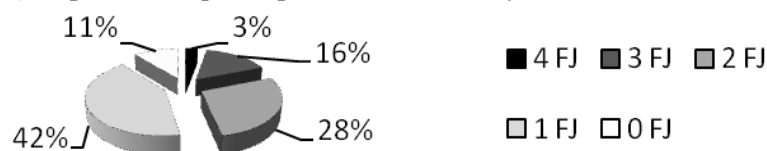

Text č. 2: Počíta svoje dni / a slovám z dlaní zobe. / Čím viac je potrebný, / tým zbytočnejší dobe. / Vie, čo ho neminie. / Že tá má iných synov. / A on ich svätým nie / je ani za dedinou. / Bolí ho to a nebolí. (M. R.: Báseň a čas; Básnik v treťom tisícročí).

¹ RJ: дело плохо с кем (RČFS, 183); держать кого в [своих] руках, в кулаке, <досл. держать кого в пригоршне > (ČRFS, 184); <досл. у него длинные (липкие) пальцы > (ČRFS, s. 414); дать кому по рукам, <досл. ударить кого по пальцам > (ČRFS, 415).

V druhom texte básnik vo viac či menej modifikovanej podobe využil štyri FJ: *počítat' dni / mať zrátané dni*; *zobať niekomu z ruky (z dlane)*; *Čo ťa čaká, to ťa neminie*; *stáť ako svätý za dedinou*¹. V tomto prípade niektorí respondenti identifikovali súčasne všetky štyri jednotky, i keď, ako z grafu č. 2 vyplýva, nešlo o početnú skupinu – 3 %. Pri posudzovaní správnosti uvedenej vypísanej podoby sme pri prvej z nich zaznamenali isté kolísanie: niektorí uviedli FJ *počítat' dni*, iní FJ *mať zrátané dni*. Úryvok básne v širšom kontexte signalizuje možnosť oboch interpretácií, čo sme vzali do úvahy aj pri kvantifikácii pozitívnych odpovedí. V prípade, že študenti identifikovali tri FJ (16 %), išlo v prevažnej väčšine o kombináciu FJ *počítat' dni / mať zrátané dni*; *zobať niekomu z ruky (z dlane)*; *stáť ako svätý za dedinou*. S označením dvoch frazém mali študenti menej problémov (28 %) – ako to signalizuje už predchádzajúce konštatovanie, preferenčne registrovali FJ *zobať niekomu z ruky (z dlane)* spolu s FJ *počítat' dni / mať zrátané dni* či alternatívne s FJ *stáť ako svätý za dedinou* (obe kombinácie sa vyskytovali v rovnakom počte). V porovnaní s predchádzajúcim textom sa však zvýšilo percento respondentov, ktorí nezaznamenali ani jednu frazému, a to napriek tomu, že pri nich k výrazným aktualizáciám nedošlo.

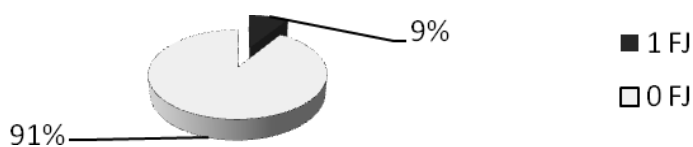
Graf č. 2: úspešnosť (%) respondentov podľa počtu identifikovaných FJ

Text č. 3: *Duneli takty pohrebné. / No tráva, ešte i v smrti plná múdrosti, / vyhrávala si do hrobu / len potichu a na najsladších husliach. / A ako sláva sveta voňala (M. R.: Stól chudobných; Vozy so senom).*

Tretí poetický text bol, ako napovedajú výsledky (graf č. 3), pre študentov interpretačne najnáročnejší, hoci sa v ňom uplatnila jediná frazéma: *Svetská sláva – poľná tráva*². Na vysokú neúspešnosť (91 %) mal evidentne vplyv charakter jej aktualizácie. Ani relatívne zrejmy frazeologický zvyšok – explicitné zachovanie komponentov *sláva, tráva*, ani významovo zachované (hoci modifikované) spojenie *svetská sláva – sláva sveta* nepostačovali na úspešnejšie recipovanie pôvodnej jednotky, deštruovanej v presahu štyroch veršov.

Graf č. 3: úspešnosť (%) respondentov podľa počtu identifikovaných FJ

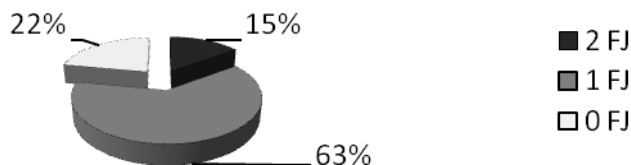
¹ считать минуты (часы, дни и т.п.) (RČFS, 280) /чи дни сочтены (ČRFS, 102); < досл. он из рук (из ладони) ест > (ČRFS, 449); Что ждать, то догонять (БСРП, 333); стоять как в воду опущенный (VRSS I, 196), < досл. стоять как святой за деревней >.

² Мирская слава – только дым (БСРП, 817).

Text č. 4: Zbohom dievča, vyčkaj ešte, / vyčkaj svojho času. / Už ja radšej pôjdem inam, / čo kraj sveta zájdem (M. R.: Lupienky z jabloní; Múdry Matko a blázni).

Štvrtý text úryvku sa nám javil ako interpretačne bezproblémový vzhľadom na to, že obe funkčne využité jednotky¹ nepodstúpili výrazný aktualizčný zásah. V prípade prvej išlo v podstate len o useknutie druhej časti rýmujúceho sa prirovnania *Vyčkaj času ako hus klasu*, druhá FJ – *ísť na kraj sveta* – bola de facto iba okazionálnym autorským komplexným variantom. Napriek tomu však neúspešnosť respondentov bola pomerne výrazná, keďže až 22 % z nich neidentifikovalo v úryvku žiadnu frazému. V prípade zaregistrovania aspoň jednej štvornásobne počtom prevyšovala FJ *Vyčkaj času ako hus klasu*.

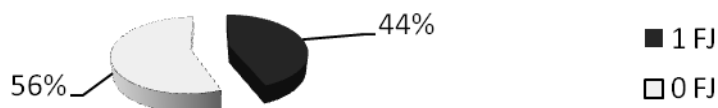
Graf č. 4: úspešnosť (%) respondentov podľa počtu identifikovaných FJ

Text č. 5: Ale že občas aj hovoriť je zlato, / dohodli sa, / tá trojka tichých bratov (M. R.: Vážka; Traja chlapi pri kolíske).

Pri piatom básnickom úryvku sme rovnako ako v prípade predchádzajúceho textu predpokladali výraznejšiu interpretačnú úspešnosť. FJ *Hovoriť striebro – mlčať zlato*². Nízke percento (pozri graf č. 5) pozitívne hodnotených odpovedí však nesúviselo ani tak s ich absenciou, ako skôr s tým, že študenti vypísali len zvyšok aktualizovanej frazémy bez uvedenia základnej podoby, čo značne ovplyvnilo konečné výsledky.

Graf č. 5: úspešnosť (%) respondentov podľa počtu identifikovaných FJ

Text č. 6: Neriekol si mi, preto som to vedel. / Videl som meč, visiaci nad priateľom. / Že ideš na doraz, / hráš vabank s vlastným telom (M. R.: Čítanie z údely; Neriekol si mi, H. Kočtúchovi).

Posledný posudzovaný básnický text zahŕňal realizáciu troch frazém: *Damoklov meč /mu visí nad hlavou/; ísť na doraz; hrať vabank*.³ Opäť možno konštatovať, že ani tu nebol celkový výsledok úspešnosti správnych interpretácií ovplyvnený perцепčným

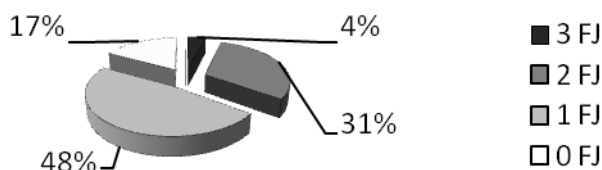
¹ Каждому овощу своё время (БСПП, с. 616); пройти / идти на край света (ČRFS, 248).

² Сказанное – серебро, несказанное – золото (БСПП, с. 805).

³ Дамоклов меч [чего] (RČFJ, 399); работать на износ (RČFS, 284); играть ва-банк (RČFS, 59).

diskomfortom, ale skôr rezignáciou študentov na napísanie základnej podoby frazémy, ktorú sme v dotazníku od nich záväzne požadovali. Ide o prvú FJ *Damoklov meč*, inovovaná podoba ktorej bola zo strany študentov zaregistrovaná (buď ju podčiarkovali priamo v úryvku, alebo vypisovali), ale neuvedená v pôvodnej podobe. Podľa našej metodiky sme teda nemohli takéto odpovede vyhodnocovať ako správne, a teda znižovali aj percento maximálnej úspešnosti, t. j. identifikácie všetkých troch frazém (pozri graf č. 6), ktorá bola na základe toho len 4-percentná. U tých probandov, ktorí správne identifikovali 2 frazémy, prevládala kombinácia FJ *ísť na doraz* a *hrať vabank*. Paradoxne, tí študenti, ktorí identifikovali len jedinú frazému, koncentrovali svoju pozornosť práve na FJ *Damoklov meč* – a na rozdiel od svojich kolegov postrehnutých viaceré jednotky uviedli ju správne aj v jej základnej podobe.

Graf č. 6: úspešnosť (%) respondentov podľa počtu identifikovaných FJ

Sumarizujúc výsledky našich pozorovaní, možno konštatovať, že z 15 FJ využitých v poetických textoch slovenského básnika, interpretačne najpriehľadnejšou bola FJ *mať niekoho v hrsti* (úspešnosť jej identifikácie bola až 96 %). Nadpolovičnú či polovičnú percentuálnu úspešnosť odpovedí (v poradí 68; 52; 50) sme zaznamenali pri troch frazémach – *zobáť niekomu z ruky (z dlane)*; *mať dlhé (lepkavé) prsty*; *hrať vabank*.

Hranica nad 40 % respondentov, ktorí správne uviedli základnú podobu uplatnenej jednotky, sa vzťahuje na dve frazémy: *Hovoriť striebro – mlčať zlato*; *ísť na doraz* (44; 41).

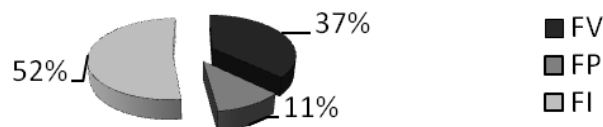
Ďalšie pásmo transparentnosti predstavujú frazémy – v poradí podľa percenta probandov schopných ich nielen registrovať, ale aj zachytiť ich pôvodnú podobu – *Damoklov meč /mu visí nad hlavou/*; *Vyčkaj času ako hus klasu* (obe 37); *stáť ako svätý za dedinou* (35), *počítat dni* (33).

Presah či hranicu 20-percentnej úspešnosti sme zaznamenali v jednom prípade – *ísť na kraj sveta* (27); ostatné uplatnené frazémy boli zo strany respondentov percepčne náročnejšie, a teda úspešnosť sa približovala maximálne k hodnote 9 – 10 %: *Svetská sláva – poľná tráva* (9); *Je zle s niekým*; *Čo ťa čaká, to ťa neminie* (obe 10), prípadne klesla výraznejšie (3) – *klepnúť niekoho (niekomu) po prstoch (cez prsty)*.

Na margo názvu nášho príspevku, resp. frazeologickej interpretačnej kompetencie našich respondentov treba uviesť, že ju chápeme diferencovane, vychádzajúc pritom terminologicky z J. Dolníka, ktorý rozlišuje v súvislosti s prirodzenou spisovnou slovenčinou u nositeľa jazyka jazykové povedomie / jazykové vedomie, neuvedomované / uvedomované jazykové znalosti, t. j. znalosti zabezpečujúce jeho ovládanie bez opory / s oporou o verbalizované (explicitné) pravidlá [2, s. 82]. Pri osvojovaní materinského jazyka sa rozvíja jazykové povedomie, v rámci inštitucionálnej fázy vzdelávania jazykové vedomie, frazeológia je súčasťou aj jedného, aj druhého z nich. Možno teda hovoriť

o frazeologickom vedomí i frazeologickom povedomí. Odčleniť jedno od druhého – alebo skôr rozlišovať „vedomé“ a „nevedomé“ či „nevedomované“ sme sa pokúsili v rámci nášho výskumu na základe odborne sa profilujúcich probandov v tom zmysle, že sme od nich požadovali nielen identifikovanie uplatnenej frazémy v percepčne náročných textoch, ale aj uvedenie jej základnej, nemodifikovanej či neaktualizovanej realizačnej podoby, na základe čoho sme vyhodnocovali percentuálnu úspešnosť, resp. ich frazeologické vedomie, ktoré sa pohybovalo pri jednotlivých prototextoch v rozpätí 3 % – 96 %. Frazeologická reflexívna interpretačná kompetencia ako zámerné usúvstážnenie relevantných znalostí respondentov nevyhnutných pre identifikáciu frazém v posudzovaných textoch [4, s. 107] však zahŕňa aj frazeologické povedomie – schopnosť aspoň identifikovať frazému, hoci bez uvedomenia si jej znalosti invariantnej podoby. V nasledujúcom sumárnom grafe č. 7 teda znázorňujeme percentuálny pomer frazeologického vedomia a frazeologického povedomia vo vzťahu k – v skúmaných textoch uplatneným –pätnástim frazémam.

Graf č. 7: frazeologické vedomie (FV) – frazeologické povedomie (FP) – frazeologická inkompetencia (FI)

Komparatívne s výsledkami z predchádzajúcej sondy do tejto problematiky je evidentné, že poetické texty sú percepčne náročné aj pre špecifickú vzorku respondentov, o čom svedčí výrazný podiel celkovej neúspešnosti vymedzenej vzorky (160 respondentov) vysokoškolákov, potenciálnych pedagógov, a teda prestížnych používateľov jazyka, a to napriek tomu, že v mnohých prípadoch išlo o minimálne autorské zásahy do frazém, resp. zhodnocovanie frazém sa nám javilo pomerne transparentné.

Tvorivá obraznosť či lingvokreatívne myslenie má svoje miesto nielen v poézii, ale už oddávna v bežnej reči [5, s. 118], dodajme, že rovnako to platí aj o jazykovej hre, ktorá je prítomná jednak pri samotnom vzniku frazém či parémii (*Ako starí hudú, tak i mladí budú; Tvrdé mäso, tupý nôž; stará žena, mladý muž; mačka so psom v pitvore, dva kohúty na dvore; kde tých dvoje prebýva, nikdy dobre nebýva; Aké semä, také plemä*) a funguje aj pri ich zhodnocovaní v podobe antiprísloví (*Nemáš, nedáš – Nedáš, nemáš; Všade dobre, doma najlepšie – Všade dobre, tak čo doma; Nikto z neba učený nepadol – ale idiotov akoby zhadzovali; Všetci chcú vaše dobro – nedajte si ho vziať*). To však je už iná kapitola, presahujúca tematicky i rozsahom náš príspevok. V každom prípade, jazykový *orbis pictus* nás nestále presviedča, že škola života, ktorou frazeológia nepochybne je, môže byť aj hrou.

Literatúra

1. Baláková D. Dynamika súčasnej slovenskej frazeológie (fond somatických frazém) / D. Baláková. – Greifswald : Ernst-Moritz-Ardnt-Universität 2011. – 315 s.
2. Dolník J. – Bajzíkova E. Textová lingvistika / J. Dolník. – Bratislava : Stimul 1998. – 134 s.
3. Dolník J. Spisovná slovenčina a jej používatelia / J. Dolník. – Bratislava : Stimul 2000. – 215 s.
4. Dolník J. Jazyk – človek – kultúra / J. Dolník. – Bratislava : Kalligram 2010. – 221 s.
5. Habovštiaková K. – Krošláková E. Frazeologický slovník. Človek a príroda vo frazeológii. Bratislava : Veda 1996. – 176 s.
6. Miko F. Aspekty literárneho textu / F. Miko. – Štúdie 6. Nitra : Ústav jazykovej a literárnej komunikácie Pedagogickej fakulty v Nitre 1989. – 201 s.
7. Mokienko V. – Wurm, A. Česko-ruský frazeologický slovník. Olomouc: Univerzita Palackého 2002. – 659 s.
8. Sabol J. Semiotická podstata frazémy / Sabol. J. // In: Frazeologické štúdie. V. Princípy lingvistickej analýzy vo frazeológii. Ružomberok : Katolícka univerzita – Filozofická fakulta – 2007, s. 120–125.
9. Šrank J. K textotvorným postupom Štefana Moravčíka: (z hľadiska privlastňovania a aktualizovania frazém) / J. Šrank // In: Romboid, 40, č. 1, č. 2., – 2005. – S. 70–73; 62–76.
10. Stěpanova L. Rusko-český frazeologický slovník / L. Stěpanova. – Olomouc : Univerzita Palackého v Olomouci. – 2007. – 878 s.
11. Veľký slovensko-ruský slovník. I. – VI. 1. zv. Red. D. Kollár. 2. – 6. zv. Red. E. ekaninová. Bratislava Veda 1979 – 1995.
12. Алефиренко Н. Ф. Неофраземика в когнитивно-ономасиологическом аспекте / Н. Ф. Алефиренко // In: Компарация współczesnych języków słowiańskich. 3. Frazeologia. Ed. W. Mokienko, H. Walter. Opole : Universität Greifswald – Uniwersytet Opolski. – 2008. – S. 249 – 261.
13. Мокиенко В. М., Никитина Т. Г., Николаева Е. К. Большой словарь русских пословиц / В. М. Мокиенко, Т. Г. Никитина, Е. К. Николаева. – М. : ЗАО «ОЛМА Медиа Групп», 2010. – 1024 с.

Балакова Дана. Фраzeологічне усвідомлення/знання як передумова аперцепції мовної гри / Дана Балакова // Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. – 2012. – Т. 25 (64), №2 (1). – С. 43–49.

У статті розглядається проблематика рефлексивної інтерпретаційної компетенції перципієнтів (респонденти – студенти вищів) за рівнем / ступенем їхньої фразеологічної компетенції на вісі фразеологічного усвідомлення і фразеологічного знання, тобто здатності ідентифікувати ФО в її модифікованій формі (ідентифікація коректної узуальної форми).

Ключові слова: рефлексивна інтерпретаційна компетенція, фразеологічна компетенція, фразеологічне усвідомлення, фразеологічне знання.

Balakova Dana. Phraseological Awareness or/and Knowledge as a Premise of an Apperception of Linguistic Game / Dana Balakova // Scientific Notes of V. I. Vernadsky Taurida National University. – Series: Philology. Social Communications. – 2012. – V. 25 (64), №2 (1). – P. 43–49.

An article deals with an issue of reflexive interpretative competence of recipients regarding poetic texts (respondents – undergraduate students), with the level of their phraseological competence on an axis of phraseological awareness – phraseological awareness i.e. an ability to identify a phraseme in its modified form, to identify her precise accustomed form.

Key words: reflexive interpretative competence, phraseological competence, phraseological awareness, phraseological knowledge.

Стаття надійшла до редакції 9 червня 2012 року